

В. О. БОНДАРУК

Вадим Олегович Бондарук, здобувач Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

НАДАННЯ СТУПЕНІВ ПУБЛІЧНИХ НОТАРІУСІВ У ЗАМОЙСЬКІЙ АКАДЕМІЇ (1594–1784)

Історія нотаріату сягає глибини віків і тісно пов'язана з історією римського права. Саме в Римі починає формуватися західноєвропейська парадигма нотаріату та виникають перші органи, які виконували нотаріальні функції. Поряд із писарями, які мали певні юридичні знання, приблизно в III ст. до н. е., з'являються табеліони, які, не перебуваючи на державній службі, займалися складанням юридичних актів як вільним промислом. Саме інститут табеліонів став зародком того нотаріату, який разом з римським матеріальним правом, був рецепований європейськими народами¹.

Поряд із інститутом табеліонів, що розвивався на основі світського права, в царині християнської церкви виник подібний інститут – нотаріат, причому уже з VIII ст. запроваджені церквою світські нотаріуси були віднесені до числа державних посадовців та затверджувалися духовною владою. З цього часу ми вперше стикаємось з інститутом *notarii publici* – нотаріуса публічного², який функціонує упродовж усього «довгого-довгого Середньовіччя»³.

Наступний етап розвитку нотаріату пов'язаний зі становленням університетів та розвитком юридичної освіти. Насамперед, йдеться про італійські університети, де у рамках правничих дисциплін вчили «справі записування документів». Зокрема, виникнення і становлення школи глосаторів Болонського університету у XI ст., на думку дослідників, спричинило ренесанс римського права і його рецепції⁴, а їхня діяльність відіграла головну роль і в розвитку публічного нотаріату та аутентичного документу⁵.

На теренах Королівства Польського і Речі Посполитої, до складу якої упродовж XV–XVII ст. входили і українські землі, явище публічного нотаріату було відоме з XIV ст. Публічний нотаріат – це правовий інститут, носії якого – нотаріуси – були уповноважені органами світської, а подекуди і церковної влади, виготовляти і засвідчувати юридичні акти, надаючи їм публічної сили. Видавець документу (публічний нотарій) засвідчував, що в його присутності обидві сторони або виконали певну юридичну дію, або визнали, що така дія між ними вже відбулася⁶.

На думку К. Скупенського, на польських землях у Середньовіччі нотаріуси (нотарії) номінувались двома владами: або папою або імператором Священної римської імперії⁷ (так званий папський і світський (публічний) нотаріат). Призначення імператором було лише ймовірним (гіпотетичним) способом, в той час як в колі кожної з кафедральних капітул неважко було знайти особу з повноваженнями нотаріуса⁸. Після прийняття присяги за формулою, яка була однаковою для публічних нотаріїв будьякого призначення⁹, надавалася повна свобода і можливість «без права і мандату в усіх містах, землях, містечках, замках, селах, передмістях та інших місцях по всьому світу» створювати різного типу документи, такі як декрети, контракти, заповіти та ін.

Певні зміни у процедурі підготовки і призначення публічних нотаріусів на цих теренах відбулися з отриманням 29 жовтня 1594 р. Яном Замоїським – засновником академії свого імені – булли Папи Клеменса VIII про заснування Замоїської академії. Згідно з нею академії надавалося, поряд з правом присудження докторських ступенів з філософії, права і медицини, право присвоювати ступені публічних нотаріусів.

Клопотання Я. Замоїського про таке право для академії та його отримання, як уявляється, цілком відповідало освітньо-правовій концепції¹⁰ великого канцлера та гетьмана коронного, який дістав освіту в кращих традиціях того часу, а свою академію створював подібною до Падуанського університету, випускником якого був. «Навчання праву» в академії мало на меті насамперед приготувати молодь до участі в публічному житті Речі Посполитої, дати їм практично корисний фах. В. Вітковський, задаючись питанням, яку мету переслідував канцлер, отримуючи таке «нове» для польських освітніх закладів повноваження у папи, серед іншого зазначає, що вихований в Італії Я. Замоїський, усвідомлював важливу роль публічного нотаріату для правового розвитку, що зумовило включення відповідних студій, пов'язаних з наданням такого ступеня, у ту широку модель правової підготовки, яку пропонувала академія¹¹.

Ступінь нотаріуса, на відміну від двох інших ступенів – бакалаврського і докторського, надався не на підставі проходження курсу і загального комплексного екзамену, а на підставі спеціальної «нотаріальної промоції» – екзамену, що приймали виключно правники. Такі промоції не забезпечували набуття наукового ступеня, а власне надавали право публічної служби і лише в межах держави¹².

Виключність ситуації, коли йшлося про надання академією не наукового, а, скоріше публічного ступеня, можна спробувати пояснити створенням або усталенням на європейських теренах періоду відродження нової моделі суспільного життя. В царині освіти загалом, попри усі цінності спадкового професіоналізму, він перестав використовуватися як на соціально-побутовому рівні, так і на рівні трансляції знання. Водночас виникла потреба в іншому типі ієрархізації відносин як усередині *universitas studii*¹³, так і фахового юридичного середовища,

певним підтвердженням чого і ставали наукові ступені та вчені звання. Оскільки, як зазначає дослідниця наукової титулатури І. В. Костенко, стосовно середньовічної наукової ієрархії доречно казати саме про вчені ступені, можна припустити, що ступінь публічного нотаріуса, отримана у певний спосіб за певних випробувань, так само свідчив про належність його носія до певної спільноти, долучаючи його до певного культурного коду.

Попри те, що відомості про перші экзамени, після яких замоїські студенти Станіслав Гроховський (Stanisław Grochowski) і Войцех Молдорфюсов (Wojciechow Mołdorfiusow) отримали ступені нотаріусів з присвоєнням печатки датуються 1607 р.¹⁴, остаточного унормування процедура надання ступеня нотаріуса зазнала у виданому за ректорства Базиля Рудомича (Bazyli Rudomicz) 1658 р., «Modus promovendorum notariorum publicorum» («Спосіб затвердження публічних нотаріусів») (далі «Модус»), в якому містилися 13 питань з відповідями та опис загальної процедури «нотаріальної промоції».

Так, кандидат, бажачий отримати ступінь нотаріуса, звертався до ректора академії з проханням створення комісії для проведення экзамену, який складався з письмової – складання та переписування актів та з усної частини – відповідей на питання.

Отже, спершу кандидат на нотаріуса сам мусив скласти проект нотаріального акта на задану йому тему. Після цього, вже навпаки – йому надавався спеціально складений комісією акт, для визначення юридичної формули, яка б найкраще компонувалася із змістом для його переписування.

Після цього наступала усна частина экзамену, коли кандидат мав відповісти комісії на низку визначених питань. Серед них питання щодо поняття нотаріуса та нотаріальної справи, щодо статусу нотаріуса в цивільному праві, хто може і не може бути нотаріусом, затвердження нотаріусів, обов'язків нотаріуса, що включає об'єктом (юрисдикція) нотаріату, що є індіктом (indictio), у яких актах має зазначитися дата індікту, що є публічним актом (instrumentum publicum), що потрібно враховувати перед переписуванням акта. Останні два пункти в цьому переліку були не у формі питань, тому ймовірніше, кандидат мав викласти їх сам. Зокрема зазначено на особливість при записуванні заповіту – звернути увагу на стан здоров'я заповідача та присутність не менше семи свідків та знання необхідної форми заповіту. В тринадцятому – останньому пункті – зазначена особливість записування судових актів, які мають відповідати місцевому звичаю і не можуть бути зведені до загальних принципів та засад¹⁵.

Як видно, «Модус» мав ознаки і короткої інструкції для майбутніх нотаріусів, так як вміщував певні поняття та визначення, так і певну програму для іспиту, яка передбачала самостійну роботу по засвоєнню такого матеріалу та орієнтування у цивільно-правових нормах та відносинах. Уявляється, таке змістовне наповнення «Модусу» становить особливий інтерес для сучасних дослідників нотаріату, адже він свідчить про витoki та сутність нотаріату у тогочасному суспільстві, дає можливість прослідкувати його еволюцію.

Так, нотаріусом (похідне від «nota» – знак та «tabellius» – дощечки, на яких в давнину переписували перші акти) була затверджена папою посадова особа, яка мала довіру суспільства та займалася переписування та записуванням справ (актів), надаючи їм належного вигляду. Нотаріальна справа визначалася як можливість написання і диктування людських справ (актів) для їх зміцнення та захисту від короткостроковості, тим самим створюючи можливість передачі їх для нащадків. Статус нотаріуса в цивільному праві визначався як «вільний публічний слуга», який обслуговує всіх, хто до нього звернувся без всіляких обмежень. Щодо вимог до посади нотаріуса, то першочергово зазначалося, що це мав бути лише вільний (нікому не приписаний) та незалежний чоловік, який досконало володів навичками, необхідними для такої діяльності, з бездоганною репутацією, ясною головою, добрим слухом та зором.

Слуги, жінки, божевільні, сліпці, глухі, особи, з втраченою репутацією, неуди, еретики і ченці – визнавались такими, що не можуть займати посаду нотаріуса. Цікавим є, чи могла зазначені особи звертатися до нотаріусів. Оскільки в «Модусі» нічого про це не сказано, то можна зробити припущення, що обслуговування осіб відбувалося на розсуд нотаріуса. Прямі застереження стосувалися тільки щодо стану здоров'я особи заповідача¹⁶.

До головних вимог до нотаріуса при складанні акта було дотримання певної форми – зазначати у відповідних місцях та з належною послідовністю обов'язкові атрибути акта: рік, місяць, день, годину – індікт, понтифікат папи римського, інвокацію, місце складання акта, дицезії (району), а також зазначення особи, перед якою акт складався (імені, прізвища із зазначенням всіх наявних чинів та посад), імена свідків і нотаріуса, і, нарешті, підписом останнього. Ця інформація спочатку мала дуже скрупульозно записуватися в протоколі, а згодом переноситися в акт. Наголошувалося, що акт не може різнитися з текстом протоколу, або змінювати його «дух». Після підготовки документу перед підписанням нотаріус зобов'язаний прочитати його сторонам.

Віднесене «Модусом» до обов'язкових атрибутів акта інвокації та індікту радше було даниною римським традиціям чим практичною необхідністю. Проте, все одно, варто зазначити, що інвокація розглядалася як звернення до Бога та інших вищих сил і вважалось, що зазначення її в документі надавало йому більшої легальності.

Що ж до індікту, то таку назву мало тогочасне датування документу. Індікт вперше з'явився в Римі, за часів правління імператора Діоклетфана (284–305), який запровадив податок з завойованих Римською Імперією народів, які мали його сплачувати раз на п'ять років (наприкінці першого п'ятиліття – золотом, як данину, наприкінці другого – сріблом, як плату за збереження війська, а наприкінці третього – бронзою на зброю для війська). Відлік індікту поза Римом пов'язаний з вереснем місяцем, коли шедрі врожаї сприяють найбільшій гуманності у складанні данини. Римський же індікт розпочинається з 1-им днем січня. Згідно з «Модусом» «легкою до визначення датою індікту» вважалася дата, що ділить дату поточного року на 15 і

додає до результату три роки, які пройшли від народження Христа Господа до хвилини початку першого індикту. Число, отримане таким чином, буде датою індикту.

Встановлювалася пряма заборона під жодною видимістю вписувати в акт не обговорені або фальшиві речі. Наголошувалося на тому, що нотаріус має ґрунтовно обдумувати порядок своїх дій, та в залежності, від вчинюваної ним дії та особливостей сторін, обирати ту чи іншу юридичну формулу. Якщо йшлося про контракт, мала звертатися увага на його характер, особливості сторін (вік, стать, стан тощо) та звичаєві формули, які були характерні для тої чи іншої місцевості, вимагалися свідки.

Об'єктом нотаріату визначалися контракти, заповіти та судові справи в найширшому їхньому розумінні, яким своєю чергою, надався статус публічних актів писаних нотаріусами, оскільки користувалися загальною довірою.

Засвоєння і тлумачення викладених тут конспективно питань, як зазначалося, поєднувався зі складанням (поясненням) різного роду актів згідно з «юридичними формулами» римського (цивільного), міського, земського права, що дає підставу зробити висновок, що кандидат на нотаріуса, який опрацював та ретельно виклав перед екзаменаторами дані положення, мав володіти досить ґрунтовними знаннями, які не обмежувалися сукупністю понять про права та обов'язки нотаріуса, а й включали загальні правові теоретичні та практичні навички

Після успішного завершення екзамену, під час урочистості з нагоди промоцій нотаріус складав присягу про дотримання набутих знань та навичок в подальшій діяльності та отримував власний нотаріальний знак (печатку), яким вже міг засвідчувати складені акти «в усьому християнському світі»¹⁷.

Б. І. Петришак, досліджуючи інститут публічних нотаріусів середньовічного Львова зокрема, зазначає, що такий нотаріальний інструмент, тобто підпис та зображення свого нотаріального знаку, з вказуванням імені нотаря та його батька (я, N., син N.), територіального походження, влади, яка номінувала нотаря, його духовних свячень та ін., це, як правило, власноручний малюнок нотаря пером, який зазвичай складався з трьох частин – голови, шийки та підстави, мав певний символізм, пов'язаний з релігійними символами, гербами тощо¹⁸.

Визначити точну кількість осіб, які отримали ступені публічних нотаріусів у Замойській академії, так само як і з'ясувати інтенсивність їхньої діяльності на посаді нотаріуса (адже загальновідомим фактом для даного періоду є поєднання однією особою декількох, як церковних так, і світських посад), у зв'язку з браком даних досить складно, за підрахунками ж А. Янік (A. Janik) упродовж 1607–1767 рр. такий ступінь отримало 115 осіб¹⁹.

Останні відомості про присвоєння звань нотаріусів Замойською академією датуються 1782 р., тоді публічними нотаріусами стали бакалавр філософії Анжей Дабчинський (Andrzej Dąbczyński) та слухач теологічного відділу Ян Леонтовіч (Jan Leontowicz). Хоча «замойські нотарі» очевидно не змінили правових засад Речі Посполитої (дослідники вказують на порівняно меншу нотаріальну активність східноєвропейського регіону), але, як зазначає В. Вітковський, вони очевидно прилучилися до права і зростання тут правової культури. Так наприклад, регент гродської канцелярії, пройшовши процедуру отримання ступеня нотаріуса в Замойській академії з певністю виконував свої функції краще, ретельніше записував акти, мав кращу обізнаність у земському праві тощо²⁰. Особливою, хоча і малодослідженою, є роль публічних нотаріусів загалом, які, на думку багатьох дослідників, складали суспільну еліту, у формуванні культурно-правового середовища на теренах Речі Посполитої. Зокрема, як відмічає Я. Лутославський, форма нотаріальних документів часто була зразкова, а переписуючи цінні книги, нотаріуси долучалися до розвитку бібліотек і архівів, завдячуючи саме їхній праці деякі міста мають зразки кодифікацій тощо²¹.

Без перебільшення значною є в цьому процесі роль Замойської академії як єдиного в Речі Посполитій навчального закладу, уповноваженого надавати ступені публічних нотаріусів.

¹ Ясіньська Л. Е. Становлення та розвиток інституту нотаріату в Україні (історико-правовий аспект) : дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія держави і права; історія політичних і правових вчень» – Л., 2005. – С. 71.

² Ляпидевский Я. История нотариата. Т. 1 – М.: Универ. тип., 1875. – С. 104–109.

³ Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / Пер. с фр. под общ. ред. В. А. Бабинцева; Послесл. А. Я. Гуревича. – Екатеринбург: У-Фактория, 2005. – С. 6.

⁴ Rozwadowski W. Historia prawa, – Poznań. 1980. – S. 218.

⁵ Chłopecki T. Instytucja notariatu na ziemiach polskich w okresie średniowiecza. Електронне джерело. Режим доступу: http://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/40763/01_Tomasz_Chlopecki.pdf

⁶ Mikucki S. Początki notariatu publicznego w Polsce // Przegląd Historyczny. – Т. XXXIV, Warszawa, 1937–38. – S. 12.

⁷ Skupieński K. Notariat publiczny w średniowiecznej Polsce. – Wyd. 2e., 2002. – S. 92.

⁸ Skupieński K. Ibid. – S. 101.

⁹ Петришак Б. І. До історії публічного нотаріату у Львові XVI ст.: Процедура призначення та присяги // Архіви України . – 2010. – № 3–4 (269). – С. 93–104 [Електронне джерело]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ay_2010_3-4_6.pdf.

¹⁰ Бондарук В. О. Освітньо-правова концепція Яна Замойського // Альманах права. Правовий світогляд: людина і право. – Вип. 5. – К.: Ін-т. держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2014. – С. 112–116.

¹¹ Witkowski W. Notariat w XVI–XVII-wiecznej Polsce (w związku i kształceniem notariuszy publicznych w Akademii Zamojskiej. – «Rejent» nr 10, 1994. – S. 39.

¹² Dyjakowska M. Rozprawa doktorska Waleintego Macieja Teppera z zakresu rzymskiego prawa spadkowego. – Roczniki Nauk Prawnych, T. X, zeszyt 1. 1999. – S. 54.

¹³ Костенко І. В. Наукова титалатура України в контексті світового досвіду: витоки, розвиток, сучасні правові реалії: монографія / І. В. Костенко. – К.: НТУУ «КПІ», 2011. – С. 28.

¹⁴ Dyjakowska M. Ibid. – S. 56.

¹⁵ Kochanowski J. K. Dzieje Akademii Zamojskiej. – Krakow, 1899–1900. – С. 56–57.

¹⁶ Ibid. – С. 56–57.

¹⁷ Ibid. – S. 40.

¹⁸ Петрушак Б. І. Там само. – С. 97.

¹⁹ Janik A., Notariusze publiczni mianowani w Akademii Zamojskiej w latach 1607–1767, – «Studia Źródłoznawcze», 1977. – S. 173.

²⁰ Witkowski W. Ibid. – S. 40.

²¹ Lutostawski J. Notariat w Łodzi w okresie międzywojennym. Łydz. 2011 \ \ Електронне джерело. Режим доступу: <http://www.archivia.com.pl/artykuly/notariusze-lodzcy-w-okresie-miedzywojennym.pdf>

Резюме

Бондарук В. О. Надання ступенів публічних нотаріусів в Замойській академії (1594–1784).

У статті, в контексті історичного розвитку публічного нотаріату на теренах Європи в середньовіччі, аналізується порядок надання ступеня публічного нотаріуса в Замойській академії (1594–1784), яка була створена й успішно функціонувала на етнічних руських землях Речі Посполитої. Замойська академія була єдиним навчальним закладом на цих теренах, якій буллою папи Климента VIII, було надане право присвоювати ступінь публічного нотаріуса. Воно реалізувалося на основі «Modus promovendorum notariorum publicorum» («Спосіб затвердження публічних нотаріусів»), який мав ознаки короткої інструкції для майбутніх нотаріусів і програми для іспиту. Проведене дослідження дозволяє краще усвідомити витоки і еволюцію публічного нотаріату, його роль в тогочасному суспільстві.

Ключові слова: історія нотаріату, публічний нотаріус, ступінь публічного нотаріуса, «спосіб затвердження публічних нотаріусів», Замойська академія.

Резюме

Бондарук В. О. Предоставление степеней публичного нотариуса в Замойской академии (1594–1784).

В статье, в контексте исторического развития публичного нотариата на территории Европы в средневековье, анализируется порядок предоставления степени публичного нотариуса в Замойской академии (1594–1784), которая была создана и успешно функционировала на этнических русских землях Речи Посполитой. Замойская академия была единственным учебным заведением на этих территориях, которой буллой папы Климента VIII, было предоставлено право присваивать степень публичного нотариуса. Оно реализовывалось на основе «Modus promovendorum notariorum publicorum» («Способ утверждения публичных нотариусов»), который имел признаки краткой инструкции для будущих нотариусов и программы для экзамена. Проведенное исследование позволяет лучше понять истоки и эволюцию публичного нотариата, его роль в тогдешнем обществе.

Ключевые слова: история нотариата, публичные нотариусы, степень публичного нотариуса, «способ утверждения публичных нотариусов», Замойская академия.

Summary

Bondaruk V. Providing degree of «public notaries» in Zamoyski Academy (1594-1784).

In the article analyzed the historical origins of public notaries and their development in the Middle Ages. Based on «Modus promovendorum notariorum publicorum» («Notaries public approval method») makes an attempts to identify and distinguish the main process of degree provision of public notary in Zamoyski Academy (1594–1784). According to the «Notaries public approval method» that was used in Academy from the 1658 year, the term notary determined such an official (authorized by the Pope through universities and academies) that had public trust and engaged in rewriting cases (acts) by giving them appropriate form. The conducted research allows to better understand the origins and evolution of public notariate and its role in contemporary society.

Key words: history of notariate, public notary, public notary degree, «the way public notaries approval», Zamoyski Academy.

УДК 34 (091)/348

К. А. ГУБАР

Катерина Анатоліївна Губар, аспірантка Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

РОЗВИТОК ЦЕРКОВНОГО ПРАВА У КИЄВО–МОГИЛЯНСЬКІЙ АКАДЕМІЇ ТА КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ (XVIII – ПОЧ. XX СТ.)

У Києво-Могилянській академії (далі – КМА) та її фактичній наступниці Київській духовній академії (далі – КДА) ретельно зберігалися традиційні цінності української духовної освіти та науки. У них виховували найкращих богословів, вчених, державних діячів та інших достойних синів Українського народу. Київська академія (далі – КА) мала богословське спрямування, тому важливе місце в освітніх курсах відводилося вивченню церковного права як сукупності всіх норм і законів, які стосуються життя церкви і відносин церкви з державою¹.

© К. А. Губар, 2014